

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

УДК 94 (37) (261.2) (292.21) «03»

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.3\(31\).447](https://doi.org/10.33782/eminak2020.3(31).447)

СТАНОВИЩЕ ЯЗИЧНИКІВ У РИМСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В 380-ТІ РР. ВІД Р.Х. ЗА ПРОМОВОЮ ЛІБАНІЯ «ПРО ХРАМИ»

Дмитро Пуховець

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

e-mail: pukhovets@knu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5201-0396>

У статті розкривається становище язичників у Пізній Римській імперії на час написання промови Лібанія «Про храми». Адресатом промови виступає імператор Феодосій I, який на початку правління відносився до язичників достатньо помірковано. На основі промови й інших джерел автор статті з'ясовує межі дозволеного для цієї групи в імперії, що значною мірою була християнізована. Розглядається офіційне ставлення до язичників з боку влади, легальні можливості справляти свої релігійні обряди, аргументи язичників щодо необхідності їх подальшого існування, взаємовідносини з радикально налаштованими християнами.

Ключові слова: Пізня Римська імперія, Лібаній, Феодосій I, язичництво, християнство

Після перетворення християнства на офіційну римську релігію на початку IV ст. від Р.Х. за Константина Великого становище язичників в імперії поступово почало погіршуватися. Втім, тотальна заборона язичництва одразу не наступила. Все IV ст. було періодом поступового накопичення заборон щодо прихильників старих культур. При цьому язичники довгий час все ще могли заявляти про свої переконання та навіть старалися відстоювати певні свої права. Яскравим прикладом цього є відома промова оратора Лібанія «Про храми»¹, звернена до імператора Феодосія I.

Метою статті є дослідження положення язичників в імперії на основі промови. Стаття ставить перед собою низку дослідницьких завдань: визначити офіційне ставлення влади до старих культур на час написання промови; дослідити основні заклики язичників до влади та їх аргументацію щодо їх виконання; проаналізувати взаємовідносини християн та язичників на місцях.

Основним джерелом дослідження є промова Лібанія «Про храми».

Про самого оратора варто сказати, що він народився у сирійській Антіохії близько 314 р., і там же почав заняття риторикою². Далі він залишив рідне місто у 336 р. для удосконалення своїх навичок в Афінах. Після завершення навчання по-

¹ Lib., Or. XXX.

² Курбатов Г.Л. Ранневизантийские портреты. Ленинград: Изд. Лен. Университета, 1990. С. 52.

чинається період життя Лібанія як мандрівного ритора: він проживає та виступає в різних містах імперії, зокрема, Константинополі, Нікеї, Нікомедії. У 354 р. він повертається до Антіохії, стає офіційним ритором міста і проживає там аж до своєї смерті близько 394 р.

Щодо датування промови, то точний час її написання не відомий. Є кілька маркерів, які допомагають його визначити. Промова написана точно після 381 р., адже там згадується єпископ Антіохії Флавіан, який у цьому році отримав цей сан. Промова написана точно до 391 р., адже там згадується як діючий храм Серапіса в Александрії, який у цьому році був зруйнований християнами. В межах цих десяти років також можна уточнити датування. Лібаній згадує про високу посаду, яка була йому дарована Феодосієм I. Скоріше за все, це посада почесного префекта преторія, яку оратор отримав взимку 383/384 р.³ У промові Лібаній нападає на певного впливового чиновника, який руйнує храми. Найімовірніше, це префект преторія Сходу Кінегій, який перебував на посаді у 384-388 рр. Отже, ці роки і є часом написання промови, найчастіше дослідники точною датою називають 386 р. Зустрічаються в історіографії думки, що писався твір для вузького кола читачів, а публічність міг здобути тільки після залишення Кінегієм посади⁴.

У дослідженні використані й інші джерела, особливе місце серед яких займає Кодекс Феодосія. Це збірка імператорських едиктів з часів Константина Великого, упорядкована у 429-438 рр. за імператора Феодосія II. 10-й титул 16-ї книги кодексу «Про язичників, жертвоприношення і храми»⁵ представляє собою виклад імператорських законів на задану проблематику та дозволяє зрозуміти становище язичників в імперії у конкретний проміжок часу. Зазначимо, що укладачі Кодексу мали право не включати до нього застарілі закони та змінювати закони діючі. Тож Кодекс не можна сприймати як вичерпно точне джерело інформації.

Щодо історіографії дослідження, то вона є доволі широкою. Промова «Про храми» є однією з найбільш важливих у Лібанія, тож присутня низка досліджень, що присвячені конкретно їй. Так, Д. Ватсон у своїй праці порівнює дані Лібанія у промові щодо руйнування храмів з даними археології⁶. Достатньо багато уваги серед науковців до себе привертала постать і самого Лібанія, його релігійні погляди. Серед сучасних дослідників оратора варто виділити Р. Крібіоре⁷. У статті також використовуються праці, присвячені загальному становищу язичників у римській імперії IV ст. Прикладом вдалого сучасного дослідження на цю тему може слугувати монографія М. Ведешкіна⁸. Але при всій ширині історіографії питання оцінки промови, становища язичників у християнській Римській імперії залишаються складними та суперечливими, що дозволяє продовжувати дослідження у цьому напрямку.

³ Downey G. A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arab Conquest. Princeton: Princeton University Press, 1961. P. 422.

⁴ Детальніше про дискусії щодо часу написання промови див.: Watson D. Black-Robed Fury: Libanius' Oration 30 and Temple Destruction in the Antiochene Countryside in Late Antiquity. Ottawa: Ottawa University, 2013. P. 13-16.

⁵ Кодекс Феодосія «О язичниках, жертвоприношениях и храмах» [Пер. М.А. Ведешкина] // Научные ведомости Белгородского государственного университета. 2013. Вып. 27. С. 38-47.

⁶ Watson D. Black-Robed Fury... 72 p.

⁷ Criatore R. Libanius the Sophist. New York: Cornell University, 2013. 260 p.

⁸ Ведешкин М.А. Языческая оппозиция христианизации Римской империи IV-VI вв. Санкт-Петербург: Алетей, 2018. 358 с.

Для дослідження промови «Про храми» необхідно зрозуміти контекст її написання та релігійні погляди самого Лібанія. Взагалі, після Міланського едикту Константина 313 р. кількість християн в імперії почала стрімко зростати. Вже скоро за своєю кількістю, особливо у містах, вони почали переважати язичників. Так, рідне місто Лібанія, Антіохія, була християнською вже за Юліана Відступника на початку 360-х років, що вже говорити про 380-ті роки⁹. Язичництво на той період зберігало вагу в кількох категоріях населення. По-перше, це були селяни: християнська проповідь до села доходила гірше, ніж до міста, також для них були важливі ритуали, які за їх віруваннями сприяли родючості¹⁰. Друга поширена категорія язичників – це представники старої римської аристократії, для яких язичництво було пов'язане зі славною історією Риму, його перемогами, з їхніми видатними предками. У досліджуваній період у римському сенаті язичники не просто були, а ймовірно, навіть становили більшість¹¹. Третя поширена категорія язичників – це інтелектуали. Це і філософи, які захоплювалися неоплатонізмом, і вчителі (у т.ч. граматики, ритори), які у своїй викладацькій діяльності постійно послуговувалися творами язичницьких авторів.

Лібаній за своїми поглядами ідейно належав до цієї, останньої, групи. Взагалі, його ідеалом суспільного життя був поліс у формі муніципія доби Принципату¹². Йому відповідало ритуальне язичництво. Але Лібаній не був радикальним борцем за старі вірування на зразок Юліана Відступника. Він був терпимий до християн, сприймав язичництво як елемент традиційного муніципального побуту, а також як скарбницю міфологічних мотивів для риторичного вжитку. Р. Крібіоре оцінює красномовця як толерантного язичника, який мав друзів в обох релігійних таборах¹³.

Контекст же написання промови був наступним. Феодосій I на початку свого правління ставився до язичників достатньо помірковано, великого гоніння проти них не проводив. М. Ведешкін оцінює такі дії як складову частину загальної політики по об'єднанню місцевих еліт навколо імператорської влади, міцність якої похитнулася після поразки при Адріанополі¹⁴. Історик Зосима про цей період писав, що населення відвідувало язичницькі храми та шанувало богів у відповідності до давніх звичаїв¹⁵. У той же час імператорські постанови проти язичників, накопичені за все IV ст., діяли і гоніння проти них інколи ставали приватною ініціативою місцевих чиновників. Так, з мовчазної згоди Феодосія префект преторія Сходу 384-388 рр. Кінегій на підвладній йому території закрити «двері храмів... та заборонив жертвоприношення...»¹⁶. При чому, язичницькі храми не тільки закривалися, але й руйнувалися, що викликало масові сутички на місцях язичників з християнами. Церковний історик Созомен пише, що «язичники старанно билися за свої храми...»¹⁷. Прикладом протистояння є ситуація у сирійському місті Апамея. Скориставшись присутністю у місті

⁹ Ведешкин М.А. Языческая оппозиция... С. 254.

¹⁰ Jones A.H.M. The Later Roman Empire. 284-602. (In 3 vol.). Oxford: Blackwell, 1964. P. 940.

¹¹ Cameron A. (ed.). The Cambridge Ancient History. (In 14 vol., Vol. 13). Cambridge: Cambridge University Press, 2008. P. 551.

¹² Курбатов Г.Л. Ранневизантийские портреты... С. 54.

¹³ Cribiore R. Libanius the Sophist... P. 168.

¹⁴ Ведешкин М.А. Языческая оппозиция... С. 234-235.

¹⁵ Zos., IV, 29, 2.

¹⁶ Zos., IV, 37, 3.

¹⁷ Soz. H.E., VII, 15.

Кінегія, місцевий єпископ Марцелл знищив шанований язичниками храм Юпітера¹⁸. Після того, як префект преторія залишив Апамею, єпископ спробував продовжити цю політику, але був схоплений язичниками та спалений живцем¹⁹. Меті зупинити знищення храмів і нівелювати протистояння між язичниками та християнами в цілому і присвячена промова Лібанія «Про храми».

Починається промова зі звичайних, здавалося б, славослів'їв імператору. Але мета вступу для Лібанія набагато ширша, ніж просто догодити Феодосію. Оратор розуміє, що піднята ним тема достатньо дражлива, не знаходиться у контексті офіційної політики держави. Промовець сам заявляє, що для багатьох людей намір виступати перед імператором на захист язичницьких храмів виглядав би ризикованим²⁰. Тож красномовець одразу намагається переконати правителя, що гострість теми й окремих формулювань промови не свідчить про ворожість до самого Феодосія. Лібаній намагається переконати правителя, що він є не ворогом, а порадиником, до якого імператор, звичайно, може і не прислухатися.

Далі розпочинається історичний екскурс у часи появи язичництва та будівництва перших храмів. Взагалі, Лібаній дуже часто у промові звертається до минулого. Для промовця поклоніння язичницьким богам було супутником людської цивілізації з часу самої її появи. А храми були прикрасою та центрами міст з періоду їх формування²¹. Переходячи до римської історії, Лібаній одразу дозволяє собі сміливе твердження: «З допомогою цих богів римляни, нападаючи на супротивників і борючись, перемагали»²². Цей мотив прив'язки славної античної історії до язичницького поклоніння, який навряд чи могли прийняти християни, зустрічається у промові і надалі. Саме завдяки язичницьким богам, на думку Лібанія, греки взяли Трою та перемогли у греко-перських війнах: «Можна назвати ще тисячі прикладів, коли успіх війн направляла прихильність богів...»²³.

Промова «Про храми» згадує і про події IV ст. від Р.Х. від часів тріумфальної ходи християнства. Про Константина Великого згадується, що він вирішив почитати християнського Бога, язичницькі храми підштовхнув до розорення, забравши їх скарбниці, але в іншому інтереси язичників не утискав²⁴. Взагалі, питання утисків язичників Константином дебатуються в історичній науці. У Кодексі Феодосія є лише один закон імператора з цього приводу, який датується 320 р. Він дозволяє гадання, але забороняє «приватні жертвоприношення»²⁵ (не до кінця зрозуміло, що мається на увазі). Християнські історики чи не в один голос говорять про наявність переслідувань язичників за Константина. Євсевій Кесарійський повідомляє про закон, який «закривав ганьбу ідолопоклонства... щоб не зважувалися пробуждувати ідолів та братися за ворожбу та інші суєтні справи і взагалі зовсім не робили жертвоприношень»²⁶. Але тут же церковний автор суперечить собі, приводячи «Лист до східних провінціалів» Константина²⁷, основною ідеєю якого є встанов-

¹⁸ Theod. H.E., V, 21.

¹⁹ Soz. H.E., VII, 15

²⁰ Lib., Or. XXX, 2.

²¹ Lib., Or. XXX, 4.

²² Lib., Or. XXX, 5.

²³ Lib., Or. XXX, 32.

²⁴ Lib., Or. XXX, 7.

²⁵ CTh. 16.10.1.

²⁶ Euseb. V. C., II, 45.

²⁷ Euseb. V. C., II, 48-60.

лення релігійного миру, свободи віросповідання і для язичників, і для християн. Можливо, закон про заборону жертвоприношень дійсно був, але імператор не вимагав його суворого виконання. Або ж закон існував у формі наміру, або невдовзі після видання був відмінений²⁸. Масштабного руйнування язичницьких храмів за Константина також не було, були закриті лише найодіозніші з них, які викликали сильне роздратування християн. Але і така відносно поміркована політика імператора викликає незадоволення у Лібанія. За неї, за словами красномовця, він отримав покарання – «члени його роду пішли один на одного війною і нікого з них не залишилось»²⁹. Тобто, знов-таки, Лібаній наполягає на реальності язичницьких богів, які можуть допомагати своїм союзникам і мститися своїм опонентам.

Згадується у промові і син Константина Констанцій II з ім'ям якого Лібаній і пов'язує заборону жертвоприношень³⁰. Цей закон від 341 р. дійсно дійшов до нас у Кодексі Феодосія³¹. Пізніше він був підкріплений ще більш суворими законами 356 р.³², які встановлювали покаранням за жертвоприношення смертну кару. На думку красномовця, і цей імператор був покараний за ворожість до язичництва – він все життя прожив у страху перед персами³³. Зазначимо, що і закон Констанція і гіпотетичний закон Константина про заборону жертвоприношень видавалися передусім щоб показати свою лояльність до Церкви. У реальності ж імператори розуміли, що язичників в імперії надто багато, і суворе дотримання законів призведе до великої напруги в суспільстві. Ще більше ускладнювали ситуацію чиновники на місцях, які часто не хотіли жорстко карати язичників. Утворювалася класична ситуація, коли суворість законів компенсувалася необов'язковістю їх виконання. Тож закони виконувалися, але не завжди. Так, Амміан Марцеллін згадує про схоплення у 359 р. філософа Деметрія, який і не приховував, що він здійснював жертвоприношення богу Безі. Спочатку він був підвішений на дибі, але пізніше виправданий судом і відпущений до Александрії³⁴.

Надалі Лібаній у промові згадує про відміну всіляких заборон за імператора Юліана. Дивно, що у виступі, адресатом якого є імператор Феодосій, оратор наважився настільки хвалити іншого імператора, відступника, – він «здійснював подвиги, які не піддаються забуттю», був особою, яка «не дозволяє забути про себе»³⁵. За словами Лібанія, певний час після Юліана жертвоприношення були дозволені, але пізніше знову заборонені братами Валентом і Валентініаном³⁶.

Підтвердив заборону жертвоприношень і Феодосій I невдовзі після приходу до влади, про це свідчить закон 381 р.³⁷. Але у наступному році правитель видав достатньо обнадійливий для язичників едикт, який дозволяв язичницьким храмам бути відкритими для суспільних (а не релігійних) зібрань³⁸. У 380-х роках відно-

²⁸ Errington R.M. Constantine and the Pagans // Greek, Roman and Byzantine Studies. 1988. Vol. 29. P. 316-318.

²⁹ Lib., Or. XXX, 37.

³⁰ Lib., Or. XXX, 7.

³¹ CTh. 16.10.2.

³² CTh. 16.10.4,6.

³³ Lib., Or. XXX, 38.

³⁴ Amm. Marc. XIX, 12, 12.

³⁵ Lib., Or. XXX, 41.

³⁶ Lib., Or. XXX, 7.

³⁷ CTh. 16.10.7.

³⁸ CTh. 16.10.8.

шення Феодосія до політеїстів було достатньо терпимим. Язичники могли заявляти про свої релігійні погляди, як бачимо з промови, навіть перед імператором. У всьому іншому вони керувалися гаслом: все, що не заборонене – дозволене. Те, що законами було заборонене (як жертвоприношення) вони не робили, принаймні відкрито. Все не заборонене в язичницьких ритуалах вважали дозволеним. Про це Лібаній відверто говорить у промові: «Ти не віддавав наказу про закриття храмів, не забороняв доступу до них, не вилучав з храмів та з жертвників ані вогню, ані ладану, ані обрядів поклоніння іншими пахощами»³⁹.

Тож масовані репресії проти язичників були ініціативою чиновників «на місцях», як це трапилося в префектурі Схід з ініціативи вищезгаданого префекта преторія Кінегія, та місцевих єпископів. Ритор «у фарбах» описує процес руйнування храмів. Християни-фанатики, серед яких було багато ченців, хапали палиці, каміння, ломи – все, що потрапляло до рук. Вони зривали дахи храмів, валили стіни, вивалили статуї божеств, «жерцям доводилося мовчати або помирати»⁴⁰. При чому, напади в основному відбувалися у сільській місцевості. Після цього опису, власне, Лібаній переходить до аргументів, чому храми руйнувати не слід.

Один з перших аргументів, який лунає у Лібанія, пов'язаний зі старанністю роботи селян. Він намагається переконати імператора, що втративши храми, селяни зневіряться у хороших врожаях і перестануть старанно працювати на землі⁴¹. Від цього впадуть врожаї та надходження до скарбниці. Такий аргумент у красномовця виникає не випадково: ми знаємо, що через неврожаї Сирія відчувала брак продовольства всі 380-ті роки⁴². Оратор намагається прив'язати цю ситуацію до переслідування язичників. Ще один аргумент Лібанія – це незаконність знищення храмів. Він ще раз нагадує, що ніяких імператорських постанов про ліквідацію язичницьких святилищ не існує. Загалом, на думку ритора, всі дії проти язичників можуть бути здійснені тільки на підставі рішення суду⁴³. А погромники діють без жодного рішення суду, тож не язичники, а саме вони є порушниками закону.

Ще один аргумент Лібанія стосується того, що храми є прикрасою міст, де вони побудовані, вони – «найбільша краса їх після царських палаців»⁴⁴. Тут красномовець пропонує компромісне рішення. Розуміючи, що держава не дозволить відкрито використовувати храми для язичницьких ритуалів, він пропонує використовувати храми як місця для зберігання податків. Наступний аргумент ритора стосується недопустимості політики подвійних стандартів у відношенні до язичників. Він приводить приклади того, як в деяких частинах імперії язичники діють відкрито. Це місто Рим, де жертвоприношення здійснюються дозволено: «Якщо на жертвах, які там приносяться, тримається міцність влади, слід вважати, що жертвоприношення корисне крізь...»⁴⁵. Інший приклад Лібанія – це єгипетська Александрія зі славнозвісним храмом Серапіса⁴⁶. Тут також приносяться жертви, які важливі для місцевого населення у контексті «взаємовідносин» з річкою Ніл. Без них, як вважали селяни, річка не буде підніматися на поля. У цих главах Лібаній знову

³⁹ Lib., Or. XXX, 8.

⁴⁰ Lib., Or. XXX, 8. Поп.: Watson D. Black-Robed Fury... P. 18.

⁴¹ Lib., Or. XXX, 10.

⁴² Downey G. A History of Antioch... P. 420.

⁴³ Lib., Or. XXX, 25.

⁴⁴ Lib., Or. XXX, 25.

⁴⁵ Lib., Or. XXX, 33.

⁴⁶ Lib., Or. XXX, 35.

дає зрозуміти, що він вважає язичницькі ритуали не просто даниною традиції, а дієвим способом впливу на навколишній світ.

Наступна аргументація необхідності зупинити нищення храмів стосується не ефективності такої політики у контексті навернення язичників у християнство. Лібаній переконаний, що насильство навпаки ще більше відштовхує політеїстів від нової релігії, «вони ще більше, ніж в попередніх умовах, схиляються перед богами»⁴⁷. Красноловець розбирає випадки удаваного прийняття християнства і не бачить у цьому нічого хорошого. Він згадує таких удаваних християн, які ходять до Церкви та або взагалі там не моляться, або моляться старим язичницьким божествам⁴⁸. Ритор кілька разів порівнює утиски язичників з громадянською війною, каже, що це «війна з землеробами у мирний час», наполягає, що соромно «воювати з власним камінням»⁴⁹.

Щодо цієї «війни з камінням», Лібаній з сумом приводить декілька прикладів язичницьких святилищ, які нещодавно були зруйновані. Так згадується прекрасна статуя Асклепія у вигляді Алквіада у сирійському місті Бероя, авторство якої оратор приписує Фідію⁵⁰. Статуя була порубана християнами на шматки. Згадується велике місто на кордоні з Персією (можливо, Едесса), де знаходився величний храм. За словами ратора, він не просто був прикрасою міста, але й підіймав бойовий дух містян під час облог. Також його дах був прекрасним оглядовим майданчиком для спостереження за силами противника⁵¹. Цікаво, як Лібаній долучає тут і військові аргументи щодо обґрунтування важливості храму. Але храм цей був вщент зруйнований. Зруйновано і багато інших святилищ: «...Храми, де мешканці відпочивали після праці, зруйновані, великі і маленькі однаково»⁵².

У промові «Про храми» Лібаній не тільки захищається, але й переходить у наступ. Один з об'єктів його нападу – це християнські монахи, яких він критикує зі всією силою риторичного слова. За свідченнями промовця, напади на храми служать для них джерелом збагачення: «...Поки одні нападають на храми, інші викрадають у бідолах їх майно, як заощадження з доходу з землі, так і насущний хліб»⁵³. За рахунок цього вони живуть у розкоші, хоча мали б жити скромно. У захопленні власності язичників бачить одну з причин нападів і дослідник Ведешкін⁵⁴. Селян Лібаній порівнює з працьовитими бджолами, а цих релігійних фанатиків – з трутнями⁵⁵.

Окремих «теплих слів» удостоюється ініціатор знищення храмів, префект преторія Кінегій. Сам він був уродженцем Іберії (Іспанії) та не належав до східної еліти⁵⁶. У промові чиновник удостоюється звання «чоловіка кепського, ненависного богам, боягузливого і користолобного, заклятого ворога землі», та ще й підкаблучника⁵⁷. Зі слів Лібанія ми розуміємо, що Феодосій знав про знищення храмів.

⁴⁷ Lib., Or. XXX, 26.

⁴⁸ Lib., Or. XXX, 28.

⁴⁹ Lib., Or. XXX, 13, 43.

⁵⁰ Lib., Or. XXX, 22.

⁵¹ Lib., Or. XXX, 44.

⁵² Lib., Or. XXX, 23.

⁵³ Lib., Or. XXX, 11.

⁵⁴ Ведешкин М.А. Языческая оппозиция... С. 242-243.

⁵⁵ Lib., Or. XXX, 12.

⁵⁶ Ведешкин М.А. Языческая оппозиция... С. 236.

⁵⁷ Lib., Or. XXX, 46.

Більш того, ми дізнаємось офіційну причину таких дій – храми знищувалися за те, що там продовжувалися жертвоприношення. Оратор декілька разів за промову намагається заперечити факт здійснення жертвоприношень язичниками. Ми розуміємо, що на практиці факти жертвоприношень, напевно, дійсно були. Але визнати перед імператором випадки порушення його закону Лібаній не міг, тому старанно це заперечує.

Заперечуючи факти жертвоприношень, Лібаній охоче визнає проведення язичниками інших ритуалів. Знов-таки, він керується формулою «що не заборонене – то дозволене»: «Адже ти і не забороняв цього, правителю, законом, але, заявивши, що одного не слід робити, все інше дозволив»⁵⁸. Серед того, що язичники вважали для себе дозволеним, вище вже згадувалося можливість відвідувати храми, розпалювати ладан та інші пахощі. Також вони вважали законним для себе проведення традиційних свят із заколюванням тварин, але без жертвоприношень. Не під заборону було і шанування домашніх божеств. Не вважає забороненими Лібаній також язичницькі співи та заклики до божеств⁵⁹.

Власне, завершує свою промову Лібаній констатацією того факту, що на час її проголошення язичництво не знаходиться під повною заборону. Якщо б імператор хотів повністю заборонити старі вірування, він би це зробив: «Легко було тобі оприлюднити такий указ, але ти не побажав того і не поклав тим ярма на душу людей, але вважаєш це вірування краще того, проте останнє не вважаєш безчестям і чимось таким, за що людину справедливо покарати»⁶⁰. А оскільки законом напади на храми не передбачені, то оратор вимагає їх припинити. Закінчується промова достатньо войовничою тезою. Якщо імператор схвалює руйнацію храмів – нехай її узаконить. Якщо не схвалює і це є винятково ініціативою чиновників на місцях – то «господарі селищ відстоять і себе, і закон»⁶¹.

Ми не знаємо, чи почув колись Феодосій I промову «Про храми», якою була його реакція. Але своєрідною реакцією на всі голоси язичників стали три закони імператора 391-392 рр.⁶², які радикальним чином звузили права політеїстів. Серед іншого, були прийняті такі заборони: заборона відвідувати храми, здійснювати жертвоприношення та гадання, поклонятися домашнім божествам, розпалювати пахощі на честь божеств. Каралися не тільки конкретні люди. Навіть місця, де відбувалося порушення закону, мали бути конфісковані на користь держави. Окремо закони виписували покарання суддям, які не будуть карати язичників. Імператор явно боявся саботажу законів на місцях, як це часто траплялося за його попередників. Цими законами держава стала на шлях тотальної заборони язичництва. Для язичників наступали нові часи, символом яких стала руйнація християнами у 391 р. храму Серапіса в Александрії, яким так захоплювався у промові Лібаній. Для нових часів така смілива промова, як «Про храми» вже не була можлива.

Отже, промова Лібанія «Про храми» є пам'яткою останнього десятиліття, коли язичники більш-менш вільно могли заявляти про свої права у Римській імперії. На язичництво держава накладала низку заборон, передусім – це була заборона жертвоприношення. Але людина все ще вільно могла сказати «я – язичник», що і робить

⁵⁸ Lib., Or. XXX, 18.

⁵⁹ Lib., Or. XXX, 17-19.

⁶⁰ Lib., Or. XXX, 53.

⁶¹ Lib., Or. XXX, 54.

⁶² CTh. 16.10.10-12.

Лібаній у промові, звертаючись до імператора Феодосія I. У виконанні релігійних культів язичники дотримувалися принципу: «все, що не заборонене – дозволене». Зокрема, вони могли відвідувати храми, вшановувати домашніх божеств, влаштувати традиційні святкування. В ситуації, що склалася, становище язичників у різних частинах імперії відрізнялося і сильно залежало від провінційної влади. Деякі чиновники дивилися на політеїстів «крізь пальці» та саботували навіть виконання імператорських едиктів про заборону жертвоприношень. Діяльність інших чиновників, навпаки, йшла набагато далі імператорських постанов. Приклад такого державця – префект преторія Кінегій, який почав руйнувати храми, мотивуючи це тим, що там продовжуються жертвоприношення. Іншим агресором проти язичників могли виступати місцеві єпископи, які закликали до руйнування храмів фанатично налаштованих місцевих християн, часто це були монахи. Такі напади на храми часто супроводжувалися сутичками з язичниками, які чинили опір. Чинили опір язичники і в мирний спосіб, намагаючись довести легальність свого існування в імперії. Втім, поле їх легального існування було надзвичайно звужене антиязичницькими законами Феодосія I 391-392 рр.

REFERENCES

- Ammian Martsellin** (2005). *Rimskaia istoriia* [Roman history]. Moscow: AST [in Russian].
- Cameron, A. (Ed.)** (2008). *The Cambridge Ancient History*. Vol. 13. Cambridge: Cambridge University Press [in English].
- Cribiore, R.** (2013). *Libanius the Sophist*. New York: Cornell University. [in English].
- Downey, G.** (1961). *A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arab Conquest*. Princeton: Princeton University Press [in English].
- Errington, R.M.** (1988). Constantine and the Pagans. *Greek, Roman and Byzantine Studies*. Vol. 29. P. 309-318 [in English].
- Evseviy Pamfil** (1998). *Zhizn blazhennogo vasilevsia Constantina* [The life of blessed Vasilevs Constantine]. Moscow: Labarum [in Russian].
- Feodorit** (1993). *Tserkovnaia istoriia* [Church history]. Moscow: Rossiiskaia politicheskaya entsiklopediia [in Russian].
- Jones, A. H. M.** (1964). *The Later Roman Empire. 284-602*. (In 3 vol.). Oxford: Blackwell [in English].
- Kurbatov, G.L.** (1990). *Rannevizantiiskiie portrety* [Early Byzantine portraits]. Leningrad: Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta [in Russian].
- Libanii** (2014). *Rechi* [Orations]. (Vols. 1-2). Sankt Peterburg: Kvadrivium. [in Russian].
- Sozomen** (1851). *Tserkovnaia istoriia* [Church history]. Sankt Peterburg: Tipografiia Fishera [in Russian].
- Vedeshkin, M.A.** (2018). Yazycheskaia oppozitsiia khristianizatsii Rimskoi imperii IV-VI vv. [Pagan opposition to the Christianisation of the Roman Empire in the 4th-6th centuries]. Saint Petersburg: Aleteia [in Russian].
- Vedeshkin, M.A. (trans.)** (2013). Codeks Feodosiia «O yazichnikakh, zhertvoprinosheniakh i khramakh» [Theodosian Code «On pagans, sacrifices and temples»]. *Nauchnyie vedomosti Belgorodskogo gosudarstvennogo universiteta*. Vol. 27. P. 38-47 [in Russian].
- Watson, D.** (2013). *Black-Robed Fury: Libanius' Oration 30 and Temple Destruction in the Antiochene Countryside in Late Antiquity*. Ottawa: Ottawa University [in English].
- Zosim** (2010). *Novaia istoriia* [New History]. Belgorod: Izdatel'stvo Belgorodskogo gosuniversiteta [in Russian].

Dmytro Pukhovets

(Taras Shevchenko Kyiv National University, Kyiv, Ukraine)

e-mail: pukhovets@knu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5201-0396>

**Status of Pagans in Roman Empire in the 380s CE
on Oration of Libanius 'For the Temples'**

The position of pagans in the Roman Empire after its Christianization is a relevant topic in modern historical science, arousing lively discussions and debates. The goal of this paper is to analyze the status of pagans in the late Roman Empire on the basis of Libanius's oration 'For the Temples' (Pro templis). Among the objectives of the paper are the following: to determine the official attitude of the authorities to the old cults at the time when the oration was written; to study the main appeals of pagans to the authorities and their arguments for appeals' implementation; to analyze the local relationship between Christians and pagans.

The oration was written in the reign of Emperor Theodosius I, who at the beginning of his reign pursued a dual policy towards the pagans. On the one hand, the emperor did not practice global persecutions. On the other hand, the laws against pagans, passed in the 4th century, were still in force. In such a situation, the persecution of pagans could take place on the private initiative of local officials. Such a situation was with the praetorian prefect of the East, Cynegius (384-388), who began to destroy pagan temples, giving as a reason the fact that forbidden sacrifices continued to be performed there. Such actions infuriated pagans, including the rhetorician from Antioch, Libanius. He himself was a tolerant pagan who advocated a dialogue between religions.

The oration 'For the Temples' was a kind of protest against the actions of Cynegius, and its main purpose was to stop the policy of temples destruction. The principal argument of Libanius could be formulated as follows: if the emperor wanted to ban paganism – he would have done it. But that did not happen, just certain rituals, such as sacrifices, were forbidden. In that situation, pagans followed such logic: everything that was not forbidden was allowed. Pagans, in particular, were still free to declare their religious beliefs, hold traditional holidays, and worship home deities. Libanius mentioned the examples of legal public pagan rites in Rome and Alexandria. The oration suggested a compromise between the old and the new religion. Thus, pagan temples were proposed to be used as treasuries, if only not to destroy them. At the same time, Libanius harshly criticized active Christians (especially monks) who were involved in the destruction of temples. The historical document 'For the Temples' presents the last period of more or less free pagans confession of their cults in the Roman Empire. The period ended in 391-392 when Theodosius I set down a number of strict laws against polytheists.

Keywords: late Roman Empire, Libanius, Theodosius I, paganism, Christianity

Надійшла до редакції / Received: 05.08.2020

Схвалено до друку / Accepted: 25.09.2020